

บทที่ 5

บทสรุป

การศึกษาภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร ผู้เขียนได้ใช้วิธีการวิจัยทางประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ศิลปะช่วยในการกลั่นกรอง ประเมินคุณค่า เปรียบเทียบ ดีความและอธิบายเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับภาพจิตรกรรมดังกล่าว จนสามารถพิสูจน์สมมติฐานที่ตั้งไว้ตั้งแต่เริ่มต้นทั้ง 4 ประการดังต่อไปนี้

ประการแรก การที่ผู้เขียนตั้งสมมติฐานว่า ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เขียนขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 แทนภาพเดิมเมื่อทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดนั้น

เมื่อได้ศึกษาหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์และหลักฐานประวัติศาสตร์ศิลปะ โดยเฉพาะในด้านของเทคนิคจิตรกรรมได้แก่ การให้สี แสง เงา มิติทางทัศนียศิลป์ เสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม การแต่งกาย ท่าทางของบุคคล อาคาร รวมถึงวัตถุต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนอย่างจริงจัง ผู้เขียนได้พบคำตอบเกี่ยวกับอายุสมัยของจิตรกรรมที่สอดคล้องกับสมมติฐานที่เสนอไว้

ยกเว้นประเด็นที่เสนอว่า จิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนภายในพระอุโบสถถูกเขียนขึ้นแทนจิตรกรรมซึ่งถูกวาดขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 นั้น กลับไม่พบหลักฐานสนับสนุน และเป็นข้อเสนอกที่ไม่น่าจะเป็นไปได้

หลักฐานในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบุร่องรอยไว้ค่อนข้างชัดเจนว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดฯ ให้สมเด็จฯ กรมขุนราชสีหวิกรม ทรงคัดลอก ภาพเขียนที่วัดราชประดิษฐฐานจากกรุงเก่า "ลงมา" ซ้ำให้เห็นว่า อาจทรงมีพระราชประสงค์ แต่แรกให้จำลองหรือออกแบบภาพเขียนดังกล่าวไว้ที่พระอุโบสถวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามด้วยก็ได้ แต่สิ้นรัชกาลเสียก่อน พระราชมารการกิจข้างต้นจึงได้สืบสานแล้วเสร็จสมบูรณ์ในรัชกาลที่ 5

ประการที่สอง ผู้เขียนตั้งสมมติฐานว่า การที่ช่างเขียนเลือกวาดภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนในแต่ละเดือน สะท้อนถึงพระราชนิยมที่มีต่อพระราชพิธีนั้นๆ จึงเลือกนำพระราชพิธีนั้นมาเขียนไว้

ปรากฏว่าสมมติฐานดังกล่าว เป็นข้อเสนอที่คลาดเคลื่อนไป กล่าวคือ จากการที่ผู้เขียนได้นำวิธีการทางประวัติศาสตร์มาใช้ในการอธิบาย ตีความและเทียบเคียงบริบทต่างๆ ก็ได้พบคำตอบว่า สถานภาพของพระราชพิธีสิบสองเดือนในปัจจุบันอาจจำแนกได้ 12 ประเภท ดังนี้ คือ

ประเภทที่ 1 พระราชพิธีที่สืบทอดจากสมัยอยุธยา ได้แก่พระราชพิธีในเดือนห้าคือพระราชพิธีสงกรานต์ เดือนหกคือพระราชพิธีจรดพระนังคัล เดือนแปดคือพระราชพิธีเข้าพรรษา เดือนสิบพระราชพิธีภัทรบทหรือพิธีสารทเดือนสิบ เดือนสิบสองคือพระราชพิธีลอยพระประทีป เดือนยี่คือพระราชพิธีตรียัมปวาย (เดิมอยู่ในเดือนอ้ายย้ายมาเดือนยี่) และเดือนสี่คือพระราชพิธีสมโภชฉัตร

ประเภทที่ 2 พระราชพิธีที่ยกเลิกไปในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่ เดือนเจ็ดคือพระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท พระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ เดือนเก้าคือพระราชพิธีตุลารการ เดือนสิบเอ็ดคืออาศุขยแข่งเรือ เดือนอ้ายคือพระราชพิธีไล่เรือ เดือนยี่คือพระราชพิธีบุษยามิเชก เฉลียวพระโคกนึ่ง และเดือนสามคือพระราชพิธีธานยเทาะห์ (สังเกตว่าเป็นพิธีพราหมณ์เกือบทั้งสิ้น)

ประเภทที่ 3 พระราชพิธีที่เพิ่มใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้แก่ พระราชพิธีวิสาขบูชา มีการทำโคมตั้งและโคมแขวนประดับที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระราชพิธีอาพาธพินาศ เมื่อเกิดโรคระบาดครั้งใหญ่ในสมัยนั้น

ประเภทที่ 4 พระราชพิธีที่เพิ่มใหม่ในสมัย รัชกาลที่ 3 ได้แก่เกิดพระราชพิธีเลี้ยงพระตรุษจีนในเดือนสามอันเป็นพระราชพิธีใหม่ในราชสำนักไทยที่นับเป็นการผสมผสานกันของไทยกับจีน

ประเภทที่ 5 พระราชพิธีที่เลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้แก่พระราชพิธีที่ดำรงสูญหายตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาและสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ประเภทที่ 6 พระราชพิธีที่เพิ่มเข้าไปใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4 คือการเพิ่มพิธีสงฆ์เข้าไปในพิธีพราหมณ์เกือบทุกพิธีและเกิดพระราชพิธีใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เช่นการพระราชกุศลเลี้ยงขนมเป็ญแก่พระสงฆ์ราชาคณะในเดือนอ้าย การพระราชกุศลสลากภัตในเดือนเจ็ด พระราชพิธีพืชมงคลใน เดือนเก้า การพระราชกุศลตักบาตรน้ำผึ้งในพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และการพระราชกุศลกาลานุกาลนอกจากนี้ยังมีพระราชพิธีพราหมณ์ได้แก่พระราชพิธีศิวาราตรีในเดือนสาม และพระราชพิธีเกติเกยย้ายจากเดือนอ้ายมาเดือนสิบสอง

ประเภทที่ 7 พระราชพิธีที่ยังคงกระทำอยู่ตามปกติในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ พระราชพิธีที่สืบเนื่องมาจากในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4

ประเภทที่ 8 พระราชพิธีที่กำลังจะสูญหายไป ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ พระราชพิธีเลี้ยงขนมเบื้อง การพระราชกุศลถวายสลากก์ และพระราชพิธีคเชนทร์ศวสนาน

ประเภทที่ 9 พระราชพิธีที่เลิกไปในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ พระราชพิธีคเชนทร์ศวสนานในเดือนห้า และเดือนสิบเอ็ด

ประเภทที่ 10 พระราชพิธีที่สืบเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.247

ประเภทที่ 11 ประเภทพระราชพิธีที่เลิกไปหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 คือพระราชพิธีได้แก่พระราชพิธีตรียัมปวาย เลิกไปในปี พ.ศ. 2477 หลังจากรัชกาลที่ 7 ทรงสละราชสมบัติ ต่อมาจากการพระราชพิธีต่างๆ ทั้งสิบสองเดือนก็ซบเซาไปเกือบทั้งหมด

ประเภทที่ 12 ประเภทพระราชพิธีที่รื้อฟื้นขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลปัจจุบัน ได้แก่ พระราชพิธีสงกรานต์ในเดือนห้า พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีฉัตรมงคลและพระราชพิธีวิสาขบูชาในเดือนหก เข้าพรรษามีการอุปสมบทคนหลวงในเดือนแปด และพระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินทางสถลมารคและทางชลมารคในเดือนสิบเอ็ด เป็นต้น

ส่วนพระราชพิธีสิบสองเดือนซึ่งถูกนำมาเขียนเป็นภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามนั้น จัดอยู่ในกลุ่มพระราชพิธีประเภทที่กระทำอยู่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

หลักฐานพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระบุว่า พระราชประสงค์สำคัญในการพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนคือ ทรงมุ่งให้พระราชนิพนธ์ของพระองค์เป็นเครื่องมือในการอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชพิธีสิบสองเดือนที่ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นโบราณราชประเพณีแก่พสกนิกรของพระองค์ผู้สนใจใฝ่ศึกษาและอนุชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับพระราชพิธีที่เคยมีมาในอดีต เพิ่มเติมจากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์เรื่องโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส เนื่องจากพระนิพนธ์ดังกล่าวเป็นร้อยกรองที่ใช้ภาษาค่อนข้างโบราณ

แต่จุดเด่นที่ไม่ควรมองข้ามในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์คือ สามารถผนึกเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธีสิบสองเดือนที่มีรายละเอียด

มากมายให้ครอบคลุมด้วยคำไม่กี่คำได้อย่างเหมาะสมและถูกต้องตามแบบฉบับของฉันทลักษณ์ ด้วยพระอัจฉริยภาพ¹

จากการศึกษาจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เปรียบเทียบกับเอกสารประวัติศาสตร์ ผู้เขียนจึงพบว่าเอกสารชิ้นนี้ เป็นองค์ประกอบสำคัญที่ช่างหลวงได้นำมาเป็น "ตำรา" อ้างอิงในการสร้างงาน

ดังนั้นแม้จะไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดถึงวัตถุประสงค์ของการวาดภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม แต่พระราชประสงค์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนก็สามารถนำมาใช้ในการเทียบเคียงและอธิบายเชื่อมโยงกับประเด็นข้างต้นได้เช่นกัน

ประการที่สาม ผู้เขียนตั้งสมมติฐานว่า การที่วาดภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนต่างๆ ที่เริ่มมีการถ่ายภาพแล้ว แต่ภาพถ่ายก็ยังไม่ได้เผยแพร่เป็นสาธารณะเท่ากับภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถตามที่ต้องการให้ผู้คนในสมัยนั้นตลอดจนชนรุ่นหลังได้เห็นภาพบรรยากาศในงานพระราชพิธี

ประเด็นดังกล่าวได้อธิบายครอบคลุมไว้แล้วข้างต้น และแม้การบันทึกภาพพระราชพิธีจะอาศัยการถ่ายทอดด้วยวิธีการทางจิตรกรรม มิได้บันทึกผ่านเลนส์กล้อง แต่อิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตกก็ปรากฏค่อนข้างชัดเจนผ่านเทคนิคจิตรกรรมเช่นเดียวกันทั้งด้านเทคนิคจิตรกรรมและเนื้อหาในการเขียนภาพ

ประการที่สี่ ผู้เขียนตั้งสมมติฐานว่า ภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนในจิตรกรรมฝาผนังวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนของรัชกาลที่ 5 และโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์

ประเด็นดังกล่าวนี้ก็ได้อธิบายไว้บางส่วนข้างต้นแล้วเช่นกัน และผู้เขียนเชื่อว่า นอกเหนือจากพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ทั้งสองฉบับแล้ว ช่างหลวงยังอาจได้อาศัยตำราอื่นๆ เพิ่มเติมอีก ดังเห็นได้จากภาพพระสุภูมิและท้าวจตุโลกบาลทั้ง 4 ในพระราชพิธีพืชมงคลก็มิรูปแบบคล้ายคำบรรยายและภาพลายเส้นในตำราพระราชพิธีพืชมงคลอย่างเด่นชัด

¹ สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงเป็นศิษย์ของสุนทรภู่

ข้อเสนอแนะในการวิจัย

เกี่ยวกับการศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนในประเด็นอื่นๆ ที่ควรค้นคว้าเพิ่มเติมได้แก่

1. ศึกษาเปรียบเทียบเกี่ยวกับเนื้อหาของภาพ ฝีมือช่างโดยละเอียดและ เทคนิคการเขียนภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กับที่วัดเสนาสนาราม และ วัดที่ภาพจิตรกรรมชนบทประเพณีที่เกี่ยวข้อง
2. ศึกษารายละเอียดของภาพพระราชพิธีสิบสองเดือน เช่นในเรื่องสถาปัตยกรรม พระราชวัง และวัด โดยเปรียบเทียบภาพจิตรกรรมกับภาพถ่ายเก่า และนำมาเปรียบเทียบกับสภาพที่หลงเหลือในปัจจุบัน หรืออาจจะศึกษาสิ่งของและเครื่องใช้ในงานพระราชพิธีที่ปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมแต่สูญหายไปในปัจจุบัน
3. ศึกษาจิตรกรรมภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนที่เขียนโดยศิลปินในสมัยปัจจุบัน เปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนในอดีต เพื่อจะทราบถึงเปลี่ยนแปลง รสนิยมของยุคสมัย เป็นต้น
4. ใช้วิธีศึกษาจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนโดยใช้หลักฐานทาง ประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ศิลปะตรวจสอบซึ่งกันและกันในแต่ละพระราชพิธีโดยละเอียด อาจทำให้ขยายองค์ความรู้ใหม่ที่สามารถทำความเข้าใจความคิดและแรงบันดาลใจในการสร้าง งานของช่างในอดีตให้ชัดเจนมากขึ้น

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

กรมศิลปากร. กองหอสมุดแห่งชาติ. งานบริการหนังสือภาษาโบราณ. “พระราชพิธีทวาทศมาส
กรุงเก่าและกรุงเก่าโพธิ์.” หมวดพระราชพิธี เลขที่ 480 ม. 59.

เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

กรมศิลปากร. “วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์.” ใน ศิลปวัฒนธรรมไทยเล่ม 4. กรุงเทพฯ : ยูไนเต็ด
โปรดักชั่น, 2515.

_____. วัดหลวงสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : บริษัทเอพีกราฟิคดีไซน์และการพิมพ์
จำกัด, 2540.

_____. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2534.

_____. “นางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์.” วรณกรรมสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2528.

กฤษฎา พินศิริ. “การวิเคราะห์อิทธิพลศิลปะและวัฒนธรรมตะวันตกที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีศึกษาเฉพาะจิตรกรรม
ฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดโพธิ์นิมิตตสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร.” วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทสาขาศิลปะการศึกษาระดับปริญญาตรี บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2540.

“กฎหมายเทียบบาล.” กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ : คูรุสภา, 2537.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง
ประเสริฐอักษรนิติ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515.

โคลงภาพพระราชพงศาวดาร. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2526.

โคลงสุภาษิตประจำภาพในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
รุ่งเรืองธรรม, 2498.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. “ประกาศให้เรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูก.” ประชุม

ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 – 2411. พระนคร : ศุภสภา, 2504.

จิตร ภูมิศักดิ์. โองการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา.

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2524.

จมีนอมรดรุณารักษ์, [แจ่ม สุนทรเวช]. “พระราชประเพณี ตอน 3.” พระราชกรณียกิจใน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 11. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2514.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2528.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 3.

กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2541.

_____. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 3. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2543.

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. จิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งทรงผนวช วัดเบญจมบพิตรดุสิต

วนาราม. กรุงเทพฯ : มุลนิธิเบญจมบพิตร, 2543.

ตำราพระราชพิธีเก่า. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ โปรดให้พิมพ์เมื่อปีกุน พ.ศ. 2466)

ตำราพระราชพิธีพฤณศาสตร์. พระนคร : โรงพิมพ์พิพรรฒธนากร, 2466. (มหาอำมาตย์เอก

เจ้าพระยาพลเทพฯ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พิมพ์แจกในงานพระราชพิธี

จรดพระพระนังคัล ปีกุน พ.ศ. 2466)

เทพฐ ทับทอง. ภาพถ่ายประวัติศาสตร์กรุงเทพฯย้อนยุค. กรุงเทพฯ : วชิรินทร์การพิมพ์,

2539.

ธีระ นุชเปี่ยม. “จากบูรพาคตินิยมถึงสหวัฒนธรรมศึกษา หนทางสู่ความเข้าใจข้ามวัฒนธรรม.”

เอเชีย-ยุโรปศึกษา ปรัชญาและแนวทาง. กรุงเทพฯ : ศักดิ์โสภารการพิมพ์, 2545.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกรมพระยา. สำนัสมเด็จ

เล่ม 4,5. กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2515.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา.

กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2523.

บริดเลย์, แดน บีช. **หนังสืออักขราภิธานศรับท์ Dictionary of Siamese Language**

พ.ศ.2416. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2514.

บารบประปักษ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส**. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์จัดพิมพ์, 2545.

เบญจมาศ พลดิษฐ์. **วรรณคดีชนบประเพณีและศาสนา**. กรุงเทพฯ : ภาพพิมพ์, 2524.

ประกาศการพระราชพิธีเล้ม 1. รวบรวมโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์.

พระนคร : คุรุสภา, 2508.

ประยูร อุลุชาฎะ. [น.ณ. ปากน้ำ]. **ความงามของศิลปไทย**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2510.

_____. **ประเพณีไทยต่างๆ**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2525.

ลักขณา มัญญณี. “การศึกษาภาพสะท้อนทางวัฒนธรรมจากภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2544.

วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่**. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2542.

สน สีมাত্রัง. **จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2522.

สมศักดิ์ แดงพันธ์ และ วีระชัย วีระสุขสวัสดิ์. **จิตรกรรมฝาผนังในกรุงเทพมหานคร**.

กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดพี, 2533.

สมชาติ มณีโชติ. **จิตรกรรมไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2528.

_____. “จากจิตรกรรมแบบแผนประเพณีมาเป็นจิตรกรรมร่วมสมัยในปัจจุบัน ตอนที่ 1.”

ศิลปวัฒนธรรม. 17, 1 (พฤศจิกายน 2538) : 179 -180.

สันติ เล็กสุขุม. “จิตรกรรมไทย-แบบประเพณีและแบบสากล.” ใน เอกสารการสอนชุดวิชา

ศิลปะกับสังคมไทย หน่วยที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2544.

สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัดนะ. **จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา**. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์, 2524.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ. **ไม่มีนางนพมาศ ไม่มีลอยกระทงสุโขทัย**. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2530.

สุทธิดา วัลลาภพันธ์. “จิตรกรรมฝาผนังวัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร.”
สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อและแนวปฏิบัติในสมัยสุโขทัย
ถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง**. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2535.

เสนอ นิลเดช. “จิตรกรรมไทยสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.” **วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร**.
3, 1 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2522) : 35.

ภาษาอังกฤษ

Maund, Laurie . **The Royal Ceremonies : Past and Present**. Bangkok : The National
Identity Board office of the Prime Minister, 1990.